

**«8D02303 – Лингвистика» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған
Пиязбаева Акмарал Бейсенкуловнаның
«Экономикалық сана трансформациясының тілдегі
репрезентациясы: дәстүрлі және заманауи модус» атты диссертациялық
жұмысына**

АНДАТПА

Зерттеудің өзектілігі. Диссертациялық жұмыста тілдік қауымдастықтың экономикалық санасы тәуелсіздік алғанға дейінгі және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерге бөлініп анықталды. Бұл кезеңдерді бөліп алудың мақсаты – Тәуелсіздіктің экономикалық сана өзгерісіне, сәйкесінше тілдегі сол өзгерістің көрінісіне әсерін тәуелсіздікке дейінгі кезеңмен айқын әрі бедерлі салғастыру арқылы анықтау. Бір-біріне қарама-қарсы қаралған тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңнің алғашқысы – тарихи-дәстүрлі және кеңестік екі кесіндіде қаралды. Сонымен бірге диссертациялық зерттеу материалдары шартты түрде өзара бинарлы оппозициядағы дәстүрлі және заманауи, кеңестік кезең және тәуелсіздік кезең төрт модус тұрғысынан талданды. Модустардың хронологиялық кесіндісі кезеңдермен тұспа-тұс келетіні, дөп келмейтіні де бар. Тілдік деректерді дәстүрлі-заманауи модуста қараудың мәні – экономикалық сананың ұлттық өзегі мен оның бүгінгі трансформациясын тілдегі репрезентанттар арқылы айқындау болды. Ал кеңестік және тәуелсіздік кезең модустарын белгілеп алудың мақсаты – жоспарлы шаруашылық жүргізуден нарықтық жүйеге ауысқандағы сана өзгерісін бір-бірімен мүлде үйлеспейтін осы өзара қарама-қарсы экономикалық қатынас тұрғысынан тіркеген, сипаттаған тілдік көріністерді салғастыра талдау.

Дәстүрлі модуста мәдени маркерлі бірліктердің этнографиялық-лексикографиялық еңбектерге сүйене отырып, мәдени кодтары ашылды. *Кеңестік кезең модусында* «бай», «саудагер» сияқты сөз-концептілердің семантикасы жағымсыз сипатта көрсетіліп, *тәуелсіздік кезең модусында* олар қайта оң мағынамен жаңғырғаны анықталды. *Заманауи модуста* кеңестік және тәуелсіздік алғаннан кейінгі экономикалық сананың тілде көрініс тапқан репрезентанттарына талдау жасалды. Қазіргі қазақ кәсіпкерлік дискурсы лексикасының лингвостатистикасы шығарылды. Жұмыста Қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурсқа қатысты 180 148 сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер, медиа-тұлғалардың экономика, сауда, қаржы, кәсіпкерлік тақырыбындағы сұхбаттары «Forbes – Қазақстан» іскери журналынан жиналды және олардың жиілігі шығарылды. Айта кететін жайт, «Forbes – Қазақстан» іскери журналынан жиналған мәтіндегі экономика, сауда, бизнес, қаржы, кәсіпкерлікке қатысты сөздердің жиілігі 2016 жылғы 7 млн. сөзқолданыстан тұратын заманауи мәтіндер бойынша әзірленген бүгінгі күннің ең үлкен жиілік сөздікте берілген осы сөздердің жиілігімен бірдей. Демек, сөздердің жиілігін шығару лингвокогнитивтік зерттеулер үшін де

құнды мәлімет береді. Жиілігі жоғары атауыш сөздер қоғамдық санада, сол сияқты экономикалық санада қандай ұғымдардың өзектіленіп отырғанын аңғартады.

Сонымен қатар зерттеу барысында тілдің сауда, маркетинг және тұтынушылық мінез-құлыққа әсері байқалады. Осы бағытта 2021 жылы тіл мен экономиканың, әсіресе бизнестегі қазақ тілінің рөлі жөнінде қоғам талқылауына түскен мәселелерді ғылыми тұрғыда қарастыру мақсатында әлеуметтік-тілтанымдық зерттеу жүргізілді. Зерттеуде сұхбат және сауалнама әдістері қолданылды. Сұхбатқа өз кәсібін ұлттық тілде өрбітіп, табысқа кенелген 15 шағын кәсіп иесі қатысты. Сұхбат мәліметтері диссертациялық жұмыстың Ә қосымшасында берілді. Қазақтілді тұтынушының бейнесін анықтау және қазақтілді тұтынушының түрлі тілдердегі бренд атауларын қабылдау ерекшеліктерін анықтау мақсатында «Қазақтілді тұтынушы портреті» атты онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 18-65 жас аралығындағы түрлі әлеуметтік топ өкілдерінен 5233 респондент қатысты. Сауалнама мәліметтері диссертациялық жұмыстың А қосымшасында берілді.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми болжамы бойынша кеңестік кезеңнің көрінісі ретіндегі Оңтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» (1959, 1976, 1980, 1982, 1983, 1985, 1986) экономикалық дискурсқа қатысты тілдік бірліктердің семантикасы өте тар болуы әбден мүмкін, себебі ол кезде Қазақстан экономикасы тәуелді түрде дамыды. Қоғамның экономикалық санасы қазіргіге қарағанда әлдеқайда баяу, салғырт дамыды. Зерттеу болжамының расталғанын тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарыққа шыққан Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі» (Алматы, 2011) экономикаға қатысты лексикалық бірліктердің талдауы дәлелдей түсті. Екі кезең сөздіктерін салыстырғанда, соңғы сөздікте сөздердің семантикалық өрісі әлдеқайда кеңейгені байқалды.

Сонымен қатар диссертациялық жұмыста қазақ тіл ғылымында алғаш рет қазақ лингвистикасын әлемдік лингвистикамен және басқа ғылым саласы – экономикамен байланыстыруға талпыныс жасалды. Бұған дейін экономика мен тілдің арасындағы байланыс туралы тек қана болжалды, жалпылама ізденістер жүргізілсе, қазіргі әлемдік лингвистикада бұл сала бойынша нақты зерттеулер бар.

Диссертациялық жұмыста жалпы 1546 тілдік бірлік жиналды. Оның ішінде лексикалық бірліктер, терминдер, неологизмдер, кірме сөздер және тағы басқа тілдік бірліктер саны – 1020 құрады. Сөз тіркестері – 192, фразеологиялық бірліктер – 96, мақал-мәтелдер – 149, атаулар – 89 және «Forbes – Қазақстан» бизнес-журналынан 180 мың сөз қолданыстан тұратын электронды мәтіндер базасы жасақталды. Жиналған мәтіндердің жиілігі шығарылды. Жиілік сөздігі қосымшада берілді.

Зерттеу нысаны. Экономикалық сана трансформациясының тілдегі репрезентациясы.

Зерттеу пәні. Экономикалық сананың тілдегі репрезентанттары ретіндегі тілдік бірліктердің түсіндірме-лексикографиялық және энциклопедиялық еңбектердегі көрінісі.

Зерттеудің мақсаты. Тілдік қауымдастықтың экономикалық санасы трансформациясы дәстүрлі, заманауи және кеңестік, тәуелсіздік кезең модустарындағы тілдік репрезентанттарын анықтау, салғастыра кешенді талдау. Зерттеудің мақсатына қол жеткізу үшін төмендегідей **міндеттердің** шешімін табу көзделді:

– экономикалық сананың тілдік репрезентациясын алғаш рет модустық (дәстүрлі-заманауи, кеңестік-тәуелсіздік кезеңдер) тұрғыда кешенді талдау. Мұндай талдау экономикалық сананың ұлттық ерекшелігін, өзгерісін тілдік деректер арқылы толыққанды сипаттауға мүмкіндік береді;

– кеңестік және тәуелсіздік кезеңдердегі экономикалық лексиканың квалитативті, квантитативті, семантикалық трансформациясын дәлелдеу. Кеңестік кезеңнің түсіндірме сөздіктеріндегі экономикалық ұғымдар мағыналық жағынан шектеулі, семантикалық өрісі тар, ал тәуелсіздік кезеңіндегі лексикографиялық сөздіктер деректерінде экономикалық сананың тілдік репрезентацияларының мағынасы кеңейіп, жаңа бірліктердің пайда болғанын көрсету;

– қазіргі қазақ кәсіпкерлік дискурс мәтінінің лингвостатистикалық сипаттамасын жасау. Жоғары жиілікті сөздер қазіргі қазақ экономикалық санасының сөздіктерде тіркелген өзекті (ядролық) концептілерін құрайтынын дәлелдеу;

– қазақ тіліндегі экономикалық атау, ұғым, терминдердің әр кезеңдегі, модустағы мағыналық өрісі мен өзгерісін жүйелеу. Зерттеуде «еңбек», «нарық», «бай», «байлық», «сауда», «саудагер», «көпес», «табыс» т.б. сияқты экономикалық сөз-концептілердің семантикалық дамуын, ұлттық дүниетанымдағы рөлін талдау;

– ұлттық экономикалық мәдениет пен шаруашылық жүргізу ерекшеліктерін көрсететін дәстүрлі модус пен заманауи модустың айырмашылығын репрезентациялайтын тілдік бірліктерді анықтау;

– тіл – экономикалық сананың модельдеуші тетігі екенін лингвоэкономика саласы аясында қалыптасқан теориялық тұжырымдар арқылы негіздеу. Алғаш рет қазақ лингвистикасында тілді экономикалық сананы қалыптастырушы, шаруашылық жүргізу қатынастарындағы өзгерістерді репрезентациялаушы, ұлттық экономикалық мәдениетті трансформациялаушы құрал ретінде қарастыру. Осылайша тіл мен экономиканың өзара байланысын анықтайтын лингвоэкономикалық методологияларды көрсету.

Зерттеудің әдістері. Диссертациялық жұмыста қолданылған әдіс-тәсілдер:

квалитативті (сапалық), квантитативті (сандық), лексика-семантикалық талдау, лингвостатистикалық, салыстырмалы-сипаттамалы әдістер, модустық (мәдени, дәстүрлі, заманауи, кезеңдік) талдау.

Зерттеудің дереккөздері мен материалдары. Диссертациялық жұмыста тілдік материал ретінде энциклопедиялық және лексикографиялық еңбектердегі экономикалық дискурста тән тілдік бірліктер экономикалық сана репрезентанттары ретінде алынып отыр. Осы тұста, анықтап кететін

жайт, зерттеуде *энциклопедиялық еңбек* ретінде: «Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» Энциклопедиясы (2017); «Қазақ совет Энциклопедиясы» (1972-1978, 1972); «Қазақ энциклопедиясы» (1998 ж.); *лексикографиялық еңбек ретінде*: Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011); Онтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1959, 1976, 1980, 1982, 1983, 1985, 1986); «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1961); «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік» (2014); «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» (2016); «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) пайдаланылды. Сонымен қатар «Forbes Kazakhstan» іскери журналының электрондық мәтіндері – қазіргі заманғы кәсіпкерлік дискурстың лингвостатистикалық деректері (180 000 сөзқолданыс) жиналып пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының жаңалығы:

- қазақ тіл білімінде алғаш рет экономикалық сана трансформациясы дәстүрлі, заманауи, кезеңдік (кеңестік және тәуелсіздік кезең) модустары тұрғысынан кешенді талданды;

- тілтанушы тұрғысынан экономикалық сананың құрылымдық компоненттері (когнитивтік, құндылықтық, әлеуметтік-психологиялық) ұлттық сана мен тілдік репрезентация контекстінде жүйеленді;

- кеңестік және тәуелсіздік кезең экономикалық лексикасының сандық және сапалық айырмашылығы салғастыра талданып, дәлелденді;

- тілдегі экономикалық концептілердің («еңбек», «бай», «байлық», «табыс», «нарық», «бәсеке», «меншік», «инвестиция» концептілері) мағыналық өрісі мен мәдени репрезентациясы әр модустағы трансформациясы көрсетілді;

- энциклопедиялық және лексикографиялық еңбектерге сүйене отырып, тілдік қауымдастықтың экономикалық санасы тарихи кезеңдерге жіктелді;

- лингвоэкономикалық аспектідегі қазақтілді бизнес өкілдерінен алынған сұхбат пен тұтынушылардан алынған сауалнама нәтижелері негізінде тіл мен экономиканың байланысын зерттейтін аралық сала – лингвоэкономиканы дамытудың қазақ тіл білімі үшін маңызы анықталды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Жұмыс барысында жинақталған тілдік деректер жоғарғы оқу орындарында когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б. пәндерін оқытуда қосымша ретінде пайдалануға қолайлы ғылыми материал болып табылады. Экономикалық санаға қатысты дәстүрлі және заманауи модус ерекшеліктерін айқындау қазақ тіліндегі экономикалық терминологияның дамуына әдістемелік және практикалық тұрғыдан қажет болуы мүмкін. Сонымен қатар кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі экономикалық лексиканың квантитативті-квалитативті талдауы қоғамдық ғылымдар (экономика, социология, мәдениеттану) үшін интердисциплинарлық зерттеу жүргізуге мүмкіндік беретін әмбебап талдау ұсынады. Алынған ғылыми нәтижелер тіл саясатын жетілдіру, мемлекеттік тілдің әлеуметтік-экономикалық дискурстағы қызметін кеңейту және қазақ

тілінің қазіргі заман талаптарына сай функционалдық әлеуетін арттыру бағыттарында да маңызды қолданбалық мәнге ие.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Экономикалық сананың тілдік репрезентациясы алғаш рет модустық (дәстүрлі-заманауи, кеңестік-тәуелсіздік кезеңдер) тұрғыда кешенді талданды. Мұндай талдау экономикалық сананың ұлттық ерекшелігін, өзгерісін тілдік деректер арқылы толыққанды сипаттауға мүмкіндік берді.

2. Кеңестік және тәуелсіздік кезеңдердегі экономикалық лексиканың квалитативті, квантативті, семантикалық трансформациясы дәлелденді. Кеңестік кезеңнің түсіндірме сөздіктеріндегі экономикалық ұғымдар мағыналық жағынан шектеулі, семантикалық өрісі тар, ал тәуелсіздік кезеңіндегі лексикографиялық сөздіктер деректерінде экономикалық сананың тілдік репрезентацияларының мағынасы кеңейіп, жаңа бірліктердің пайда болғаны көрсетілді.

3. Қазіргі қазақ кәсіпкерлік дискурс мәтінінің лингвостатистикалық сипаттамасы жасалды. Жоғары жиілікті сөздер қазіргі қазақ экономикалық санасының сөздіктерде тіркелген өзекті (ядролық) концептілерін құрайтыны дәлелденді.

4. Қазақ тіліндегі экономикалық атау, ұғым, терминдердің әр кезеңдегі, модустағы мағыналық өрісі мен өзгерісі жүйеленді. Зерттеуде «еңбек», «нарық», «бай», «байлық», «сауда», «саудагер», «көпес», «табыс» т.б. сияқты экономикалық сөз-концептілердің семантикалық дамуы, ұлттық дүниетанымдағы ролін талданды.

5. Ұлттық экономикалық мәдениет пен шаруашылық жүргізу ерекшеліктерін көрсететін дәстүрлі модус пен заманауи модустың айырмашылығын репрезентациялайтын тілдік бірліктер анықталды.

6. Тіл – экономикалық сананың модельдеуші тетігі екені лингвоэкономика саласы аясында қалыптасқан теориялық тұжырымдар арқылы негізделді. Алғаш рет қазақ лингвистикасында тіл экономикалық сананы қалыптастырушы, шаруашылық жүргізу қатынастарындағы өзгерістерді репрезентациялаушы, ұлттық экономикалық мәдениетті трансформациялаушы құрал ретінде қарастырылды. Тіл мен экономиканың өзара байланысын анықтайтын лингвоэкономикалық методологиялар көрсетілді.

Жұмыстың мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, республикалық, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда 13 ғылыми мақала түрінде жарияланды: Scopus мәліметтер базасында 1 мақала, ҚР ҒЖБССҚК ұсынған тізімге енетін журналдарда 5 мақала, шетелдік халықаралық конференциялар жинағында 3 мақала, шетелдік журналда 3 мақала, әлеуметтік желілерде 1 мақала.

Диссертацияның құрылымы: Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттерден және қосымшалардан тұрады.